

ԱՐՄԱՆԻ-ԱՐՄԻ ԵՐԿԻՐՆ

ԸՍՏ ԱՔԱԴԱԿԱՆ ԵՒ ԷԲԼԱՅԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ (Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Ք.ա. 24-րդ դարի վերջին քսանամեակը չրջադարձային նշանակութիւն ունեցաւ Միջագետքի եւ ողջ Առաջաւոր Ասիայի պատմութեան մէջ: Միջագետքի Քիչ քաղաքում, հաւանաբար, կառավարական յեղաշրջմամբ գահ բարձրացաւ սեմական ծագում ունեցող, ժողովրդի ստորին խաւի ներկայացուցիչ Շարրումբէնը⁽¹⁾, որին պատմագրութեան մէջ կոչում են Սարգոն Հին կամ Սարգոն Աքադացի (Ք.ա. 2316-2261թթ.): Շումէրի արքայ Լուգալզիգեսիի կողմից Քիչի ակերումից յետոյ, Սարգոնն իր մայրաքաղաքը դարձրեց մինչ այդ ոչ նշանաւոր Աքադէ քաղաքը, որի անունով յետագայում կոչուեց ողջ Թագաւորութիւնը: Վերափոխելով բանակը՝ նա երեք-չորս տարում կարողացաւ իր իշխանութեան տակ միաւորել Միջագետքի քաղաք-պետութիւնները: Դրանից յետոյ Սարգոնը ձեռնամուկ եղաւ հեռաւոր արշաւանքների կազմակերպմանը: Իրենց նախադէպը չունեցող այդ արշաւանքների ընթացքում, նա եղաւ Սիրիայում, Փոքր Ասիայում եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւային չրջաններում, Զագրոսեան լեռներում: Նրա յաղթական պատերազմները փառաբանող միջագետքեան սկզբնաղբիւրները կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում արշաւանքի ենթարկուած երկրամասերի պատմութեան հնագոյն չրջանի լուսաբանման համար:

Առաջաւոր Ասիայի Ք.ա. 3-րդ հազարամեակի պատմութեան վերականգնման համար իրենց կարեւորութեամբ չեն զիջում Սարգոն Աքադացու թոռան՝ Աքադական Հարստութեան չորրորդ գահակալ Նարամ-Սուէնի (Ք.ա. 2236-2220 թթ.) պատերազմների մասին պատմող սկզբնաղբիւրները: Վերջինս Սարգոն Աքադացու «Շումէրի եւ Աքադի արքայ» տիտղոսը փոխարինեց «տիեզերքի արքայ», «աշխարհի չորս կողմերի արքայ», «աշխարհի արքայ» տիտղոսներով եւ աստուածացուեց իր կենդանութեան օրօք: Աքադական Հարստութեան յիշեալ երկու արքաների մասին պատմող սկզբնաղբիւրներն, ի թիւս

առաջադրասիական այլ երկրամասերի, ուշագրաւ տեղեկութիւններ են հաղորդում Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւային շրջանների վերաբերեալ:

Հայկական Լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամեակի պատմութեանը վերաբերող յոյժ արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պարունակում նաեւ Էբլայի⁽²⁾ գրաւոր յուշարձանները: Նարամ-Սուէնի գէպի հիւսիս-արեւմուտք կատարած արշաւանքների տարեգրութիւններում մի քանի անգամ յիշատակւում են Արմանում (Արմանի)⁽³⁾ եւ Էբլա երկրները, ընդ որում, այդ երկիրները երբեմն յիշւում են միասին: Էբլայի բնագրերում յաճախ է հանդիպում Արմի երկրանունը, որն իրաւացիօրէն նոյնացւում է Արմանի հետ:

Սոյն յօդուածում նպատակ ունենք անդրադառնալու Ք.ա. 24-23-րդ դարերում աքաղական եւ Էբլայական սկզբնաղբիւրներում յիշատակուած Արմանի-Արմի երկրին վերաբերող փաստերին եւ դրանց ընձեռած հնարաւորութեան սահմաններում լուծելու այդ երկրի տարածքային ընդգրկման հարցը:

ՍԿՋԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Հենց սկզբից հարկ ենք համարում նշել, որ ձեռքի տակ չենք ունեցել խնդրոյ առարկայ երկրին վերաբերող բոլոր սկզբնաղբիւրները: Դրանց մի մասին ծանօթացել ենք միջնորդաբար՝ այլ աշխատութիւններից օգտուելով, իսկ մի մասն էլ մնացել է մեզ համար անհասանելի: Այդուհանդերձ, մեր ունեցած գրականութիւնն էլ բաւարար է լուսաբանելու Արմանի-Արմի երկրի տեղորոշման հարցը:

Արմանի երկիրը յիշւում է Սարգոն Աքադացու մասին պատմող նոր-ասուրական մի բնագրում⁽⁴⁾: Աւելի հարուստ են Նարամ-Սուէնի գործերը փառաբանող բնագրերը: Հիւսիս կատարած արշաւանքների մասին մեզ պատմում են Միջագետքի Ուր քաղաքից գտնուած նրա արձանագրութիւնների պատճէնները, որոնցում յիշատակւում է Արմանին⁽⁵⁾: Արշաւանքներից մէկի մասին է պատմում «Նարամ-Սուէնն ու իր թշնամիները» անունը ստացած խեթերէն բնագիրը⁽⁶⁾, որում Արմանին վկայուած է Նարամ-Սուէնի դէմ դաշնակցած տասնեօթ երկրների շարքում: Նարամ-Սուէնի յաղթարշաւի վկայութիւնն է նաեւ Դիարբեքիրի մօտ գտնուած նրա յաղթանակի յուշակոթողը⁽⁷⁾: Արմանի-Արմի երկրանունան յետագայ յիշատակումներ են հանդիպում խեթական, ասուրա-բաբելական, Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններում եւ այլ աղբիւրներում, որոնք ստորեւ կ'օգտագործուեն իրրեւ լրացուցիչ փաստարկներ:

Եթէ միջագետքեան սկզբնաղբիւրները պատերազմական տարեգրութիւններ են՝ ապա հիւսիսսիրիական (Էբլայական) աղբիւր-

ները, հիմնականում, տնտեսական վաւերագրեր են: Դրանք վերաբերում են էրլայի արքունի ծախսերին, այլ երկրների ու քաղաքների հետ ունեցած առևտրա-փոխանակային եւ այլ յարաբերութիւններին: Զեռքի տակ չունենալով էրլայական բնագրերի հրատարակութիւնները՝ դրանցից օգտուել ենք Վ. Իվանովի⁽⁸⁾, Ա. Արքիի եւ Փ. Գարելլիի⁽⁹⁾ յօդուածների միջնորդութեամբ:

ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աքաղական աղբիւրների Արմանի երկրի տեղորոշման հարցը տասնամեակներ շարունակ եղել է բանավէճի առարկայ: 1929 թ. աւանաւոր խեթագէտ Բ. Հրոզնին, հիմնուելով Սարգոն Աքաղացումասին պատմող բնագրի, ինչպէս նաեւ Թիգլաթպալասար Ա-ի ու Սալմանասար Գ-ի արձանագրութիւնների հաղորդումների վրայ, Արմանին տեղադրեց Զագրոսում եւ բացառեց այդ տեղանունը ընդհանրութիւնն Արմենիա երկրանունան հետ⁽¹⁰⁾: Նոյն թուին Գ. Գարանֆիլեանը հանդէս եկաւ Արմանին Բեհեսթունի արձանագրութեան Արմինայի հետ նոյնացման տեսակէտով⁽¹¹⁾: Այնուհետեւ Արմանին մի շարք եւրոպացի ուսումնասիրողների կողմից (որոնց մէջ էր նաեւ իր տեսակէտը վերանայած Բ. Հրոզնին) տեղադրուեց Հիւսիսային Սիրիայում՝ Հալէպի Ուալվան կամ Ուալման տեղում⁽¹²⁾: 1938 թուին Արմանին կրկին կապուեց Հայկական Լեռնաշխարհի հետ⁽¹³⁾: Ն. Ադոնցը, քննադատելով Արմանին Հայաստանի հետ կապելու փորձերը, հնարաւոր էր համարում Արմանիի նոյնացումը Հալէպի Ուալվան կամ աստուածաշնչեան Հերմոնի հետ⁽¹⁴⁾: Սակայն Արմանին Հայաստանի հետ նոյնացնելու տեսակէտը գնալով աւելի էր (ե՛ւ է) քաղաքացիութիւն ստանում. այդ տեսակէտը պաշտպանեցին Ե. Քասունին⁽¹⁵⁾, Ա. Ալպոյաճեանը⁽¹⁶⁾, Հ. Ժամկոչեանը⁽¹⁷⁾, Լ. Բարսեղեանը⁽¹⁸⁾, Ա. Կիֆիշինը⁽¹⁹⁾, Վ. Ուաչատրեանը⁽²⁰⁾, Մ. Գալուքճեանը⁽²¹⁾, Ռ. Իշխանեանը⁽²²⁾ եւ ուրիշներ: Այսուհանդերձ, Արմանիի տեղադրութեան վերաբերեալ միասնական կարծիք չկայ: Տիրապետող երկու տեսակէտներն Արմանին տեղադրում են Հայկական Լեռնաշխարհում կամ Հիւսիսային Սիրիայում:

էրլայագիտութիւնը երիտասարդ գիտութիւն է, եւ նրա շատ հարցերի հետ Արմիի խնդիրն էլ կը դառնայ երկարատեւ ուսումնասիրութեան առարկայ: Սակայն, այս կարճ ժամկէտում էլ Արմիի մասին արտայայտուել են իրարամերժ կարծիքներ: Սկզբում կասկածի տակ դրուեց Արմիի տեղանունը լինելու հարցը⁽²³⁾, իսկ դրա լուծումից յետոյ Արմանիի նման Արմին եւս ուսումնասիրողներին բաժանեց երկու խմբի:

Ստորեւ մեր ունեցած աղբիւրների քննութեամբ կը փորձենք ցոյց տալ Արմանի-Արմի երկրի գտնուելու վայրը:

ԱՔԱԴ ԵՒ ԱՐՄԱՆԻ

Արմանի երկիրն առաջին անգամ յիշատակուած է Սարգոն Ա- քադացու մի արշաւանքի առնչութեամբ: Ըստ այդ արշաւանքի մա- սին պատմող նոր-ասուրական բնագրի՝ յիշեալ արքան Լուլուբի երկ- րից յետոյ լինում է Արմանիում, ապա վերադառնում Աքադ⁽²⁴⁾: Եթէ Սարգոնը Լուլուբիից Աքադ է վերադարձել ուղիղ գծով (ինչը, որ չի հասկացուած բնագրից)՝ ապա այս Արմանիին կարելի է նոյնացնել Բաբելոնի եւ Աշուրի միջեւ յիշատակուող Արման-Ակարսալի տե- ղանուան (դրա մասին՝ ստորեւ) հետ, որը որեւէ ուղղակի կապ չունի Հայկական Լեռնաշխարհի հետ: Սակայն, Սարգոնը արշաւանքը Լու- ւուբիից կարող էր շարունակել հիւսիս-արեւմուտք եւ մտնել Սիմես- եան Արմանիի (սրա մասին եւս քիչ յետոյ) տարածք: Հետեւաբար, բերուած տեղեկութիւնը վճռական նշանակութիւն չունի Արմանի երկրի տեղորոշման խնդրում:

Նարամ-Սուէնի գործերը ներկայացնող Ուրի արձանագրու- թիւնները յստակ ուրուագծում են նրա արշաւանքը դէպի հիւսիս: Նա հասնում է Ամանոս, ապա արշաւում Հիւսիսային Միջագետք, որտեղ էլ «Սուբարտուի տանուտէրերն ու Բարձրաւանդակի (Լեռնաշխարհի) իշխաններն իրենց հարկերը բերին նրա առաջ»: Այդ առթիւ յիշուած է նաեւ Արմանի երկիրը⁽²⁵⁾: Նարամ-Սուէնից առաջ Ամանոս էր ար- շաւել Սարգոն Աքադացին, որի ճանապարհին յիշատակուած են Մա- րին, Եարմուտին եւ Էբլան⁽²⁶⁾: Աքադից Ամանոս ճանապարհին Ար- մանին չի նշուած, ինչն էլ քիչ հաւանական է դարձնում այդ երկրի տեղադրումը Հիւսիսային Միջագետքում: Փոխարէնը՝ Արմանին յիշուած է Սուբարտուից յետոյ՝ իբրեւ Բարձրաւանդակի երկիր: Կաս- կածից վեր է, որ Սուբարտուի հարեւանութեամբ յիշատակուող Բարձրաւանդակը Հայկական Տաւրոսն է կամ Հայկական Լեռնաշխար- հի աւելի ընդգրկուն մի շրջան (գուցէ ողջ Լեռնաշխարհը): Հետեւա- բար, այդ տարծքում էլ պէտք է տեղադրել Արմանի երկիրը:

Արմանիի տեղորոշման համար խիստ կարեւոր նշանակութիւն ունի Նարամ-Սուէնի հիւսիս կատարած արշաւանքի մասին վկայող «Նարամ-Սուէնն ու իր թշնամիները» կոչուող խեթերէն բնագիրը: Այն հաղորդում է միջագետքի արքայի դէմ ելած հիւսիսային տասնեօթ երկրների դաշնութեան մասին: Երկրներից ու նրանց ար- քաներից մի քանիսի անունները չեն պահպանուել, իսկ ընթերցուող երկրանունները հետեւեալն են.

1. Գուստա	7. (Պուրուշխանդա) ⁽²⁷⁾	13. ...
2. Պակկի...	8. Ամուրրու	14. Լարակ
3. Ուլլիվի	9. Պարասի	15. Նիկկի
4. ...	10. ...	16. Թուրկի
5. Խաթթի	11. Արմանի	17. Կուրսաուրա
6. Կանէշ	12. Մայրինների լեռներ (Ամանոս)	

Այս դաշնակցութեան տարածքային ընդգրկման մասին դիտողութիւնները պէտք է արուեն տրամաբանական մէկ ելակէտից. վաղրնջական մի ժամանակաշրջանում, ինչպիսին է Ք.ա. 23-րդ դարը, որեւէ ռազմական դաշինք չէր կարող ընդգրկել շատ մեծ հեռաւորութեան վրայ գտնուող երկրներ: Եւ քանի որ դաշինքի մէջ մտած երկրներինց յստակօրէն տեղադրուող չորսը՝ Ուլլիվին, Խաթթին, Կանէշը եւ Ամանոսը գտնուել են Փոքր ասիայի արեւելեան, Հայկական Լեռնաշխարհի արեւմտեան եւ դրանց յարակից հարաւային շրջաններում, իսկ Նարամ-Սուէնի յաղթակոթողը գտնուել է Դիարբեքի մօտ, դաշնակցութեան միւս երկրները եւս պէտք է որոնել նշուած ու յարակից տարածքներում:

Ուլլիվի երկիրը յիշատակում է խեթական, ասուրա-բաբելական ու Վանի թագաւորութեան սեպագիր արձանագրութիւններում՝ Ուլլիվանդա⁽²⁸⁾, Ուլլիբի⁽²⁹⁾ եւ Ուլլիբանի⁽³⁰⁾ ձեւերով: Այն տեղադրում է Հայաստանի հարաւ-արեւմուտքում՝ Ղուփ բնակավայրի տեղում (Դիարբեքի շրջանում)⁽³¹⁾:

Խաթթին խեթական պետութեան անուանումն է, որի մայրաքաղաքը գտնուել է այժմեան Բողազքէօյ հնավայրի տեղում (Անկարայի մօտ):

Կանէշ քաղաքը եղել է Փոքր Ասիայի, Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան շրջանի եւ Հիւսիսային Սիրիայի առեւտրական կէտերի համակարգի կենտրոն: Այն գտնուել է Կեսարիա (Մաթաթ) քաղաքի մօտ՝ այժմեան Քիւլ-Թեփէ հնավայրի տեղում:

Պուրուշխանդան (եթէ ճիշտ է ենթադրեալ ընթերցումը), գրտնուել է Կիլիկեան Տաւրոսի եւ Հալիս գետի ոլորանի միջեւ, Տուզ լճի մօտ⁽³²⁾:

Ամուրրուն նախկինում նույնացուել է ամորէացիների երկրի հետ⁽³³⁾, որը զբաղեցրել է Շումէրից եւ Աքադից արեւմուտք ընկած տարածքները: Սակայն, ինչպէս ասուեց, նման հեռաւորութեան վրայ հազիւ թէ կնքուած լինէր ռազմական դաշինք, նամանաւանդ, որ Ամուրրուի տարածքն արդէն պէտք է նուաճուած լինէր Նարամ-Սուէնի կողմից: Մեր կարծիքով՝ այս Ամուրրուն Սարգոն Բ-ի յիշատակած Անմուրուն է, յետագայ Փոքր Հայքի Ամարան (Համարա) եւ գտնուել է Սեբաստիայի նահանգում, Տեւրիկ քաղաքից ոչ հեռու⁽³⁴⁾:

Պարասին նոյնացուել է Բարախչի (Պարախչի), Պարսու եւ Պարսուա (Պարսուաշ) երկրանունների հետ⁽³⁵⁾։ Առաջին երկուսը տեղադրուում են էլամի եւ յարակից տարածքներում։ Պարսուն յայտնի է Բեհսթունի արձանագրութիւնից եւ համապատասխանում է այժմեան Ֆարս նահանգին, իսկ Պարախչին Բաբելոնի նկատմամբ աւելի հեռու է գտնուել էլամից։ Սրանց հետ նոյնացումը մեզ խիստ անհաւանական է թւում նախ հեռաւորութեան պատճառով, եւ երկրորդը՝ էլամը Աքադի կողմից նուաճուել էր Նարամ-Սուէնի անմիջական նախորդի՝ Մանիշտուշուի օրօք⁽³⁶⁾։ Հաւանական ենք համարում Պարասիի նոյնացումը ասուրաբաբելական եւ Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններում վկայուած Պարսուա (Պարսուաշ) երկրի հետ, որը գտնուել է Ուրմիա լճի հարաւակողմում՝ Մանա երկրի հարեւանութեամբ⁽³⁷⁾։

Ճաւօք, մեզ չի հասել ցուցակում Արմանիին նախորդող երկրանունը, իսկ յաջորդը յայտնի Ամանոսի լեռներն են՝ Կիլիկեան Տաւրոսի հարաւ արեւելեան կողմում (Հիւսիսային Սիրիայի արեւմուտքում)։

Թուրկին (որոշ աղբիւրներում՝ Թուրուկի) բազմիցս յիշատակուում է առաջաւորասիական բնագրերում⁽³⁸⁾։ Այն տեղադրուում է Ասորեստանից հիւսիս, Զագրոսի հիւսիսային լեռնաճիւղերին⁽³⁹⁾ եւ, հաւանաբար, իր անունն է թողել Վանի նահանգի Հաքեարի գաւառի Թուրկունիս բնակավայրին⁽⁴⁰⁾։

Եւ վերջին՝ Կուրսասուրա երկիրը, կարծում ենք կարելի է ենթադրաբար տեղադրել Փոքր Ասիայի արեւելեան կամ Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտեան գաւառներում՝ հիմնուելով այդ տեղանունան վերջին -ուրա բաղադրիչի խեթա-լուվիական ծագման վրայ⁽⁴¹⁾։

Արմանի երկրանունան յետագայ յիշատակումներին կ'անդրադառնանք քիչ յետոյ, բայց մինչ այդ անհրաժեշտ ենք համարում վկայակոչել դրանցից մէկը։ Խեթական Թուրխալիաս Դ. արքայի տարեգրութեան մէջ միասին յիշատակուում են Արմանա եւ Ուլլիվանդա երկրանունները։ Ուլլիվանդան, ինչպէս վերը նշուեց, Նարամ-Սուէնի դէմ ելած Ուլլիվին է՝ ասուրա-բաբելական եւ Վանի թագաւորութեան աղբիւրների Ուլլիբին եւ Ուլլիբանին. տեղանունան վերջին -անդա մասնիկն ունի խեթական ծագում⁽⁴²⁾։ Ուլլիվիի յիշատակումը Դիարբեքրից արեւելք եւ Արմանիի հետ վկայուելը խեթական բնագրում ենթադրում ենք վերջինիս Ուլլիվիին յարակից տարածքներում գտնուած լինելը։

Ամփոփելով Նարամ-Սուէնիի մասին խեթերէն բնագրի տեղագրական վերլուծութիւնը՝ տեսնում ենք, որ նրա դէմ դաշնակցած հիւսիսային երկրները տարածուել են Ուրմիա լճի հարաւ եւ հարաւ-

արեւմտեան շրջաններից (Պարաս եւ Թուրկի) մինչեւ Փոքր Ասիայի կենտրոն (Խաթթի, Կանէշ եւ Պուրուշսանդա (⁶) ու Ամանոսի լեռներ: Նման տեղորոշումը միանգամայն հաւանական է թուում, մանաւանդ, որ Նարամ-Սուէնն ի փառաբանումն եւ ի յիշատակ հիւսիսում տարած իր յաղթանակի՝ յուշակոթող է կանգնեցրել Դիարբեքի մօտ (⁴³): Իսկ Դիարբեքի գտնուում է դաշնակցած երկրների մեր տեղադրութեամբ ուրուագծուող տարածքաշրջանի կենտրոնում: Աքադերէն եւ խեթերէն բնագրերը ոչ միայն չեն հակասում, այլեւ լրացնում են միմեանց:

Ուշադրութեան արժանի է մի հանգամանք եւս. աքադական բնագրերում Նարամ-Սուէնը փառաբանում է որպէս «նուաճողը Արմանիի եւ էբլայի» (⁴⁴): Ինչո՞ւ էր աշխարհակալ Նարամ-Սուէնը հիւսիսի եւ հիւսիս-արեւմուտքի նուաճած երկրների մէջ առանձնացնում եւ նման մեծ նշանակութիւն տալիս յատկապէս այս երկու երկրներին: Հարցի հնարաւոր պատասխանը գտնուեց 1975 թուին, երբ իտալացի հնագէտները յայտնաբերեցին էբլան: Առաջաւոր Ասիայում ունեցած դերի ու հարեւան երկրների վրայ տարածած ազդեցութեան պատճառով ուսումնասիրողներն էբլան «կայսրութիւն» (⁴⁵) կոչեցին: Այն Նարամ-Սուէնի նուաճած երկրների մէջ եղել է հիւսիս-արեւմտեան գերտէրութիւնը: Պէտք է կարծել, որ նոյն նշանակութիւնը հիւսիսում ունեցել է Արմանին, եւ Արմանիի ու էբլայի նուաճումը խորհրդանշել է հիւսիսի եւ հիւսիս-արեւմուտքի հպատակեցումը: Հնարաւոր է, որ Խորենացու «Ողբում» Հայաստանին տրուած «հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» («բոլոր հիւսիսային երկիրներից վեհագոյն») պատուանուն-մակդիրը Խորենացին վերցրած լինի իր սկզբնաղբիւրներից, որոնք օգտուել են սեպագրերից, եւ այդ մակդիրը վերցուած լինի Ք.ա. 3-րդ հազարամեակի բնագրերից:

Այժմ անդրադառնանք Արմիի վերաբերեալ էբլայի գրաւոր աղբիւրների հաղորդած տեղեկութիւններին:

ԷԲԼԱ ԵՒ ԱՐՄԻ

Էբլայի բնագրերում Արմին երբեմն յիշատակում է էբլայի հետ (Eb-la^{ki} wa Ar-mi^{ki}) (⁴⁶) եւ յիշեցնում աքադական աղբիւրների Արմանուն ու էբլան: Նման ձեւով արձանագրուելը կարող էր նշանակել երկու երկրների միաւորումը մէկ պետութեան մէջ (հմտ. Սարգոն Աքադացու պետութեան անուանումը՝ «Շումէրի եւ Աքադի թագաւորութիւն»)․ էբլայական վաղ շրջանի բնագրերում Արմին յի-

շատակուում է իրրեւ առանձին արքայ, իսկ աւելի ուշ՝ էբլայի կուսակալ (փոխարքայ) ունեցող երկիր⁽⁴⁷⁾: Որտե՞ղ է գտնուել այդ երկիրը:

Արդէն ասուել է, որ աքաղական բնագրերի քննութիւնը խիստ անհաւանական է դարձնում Արմանի տեղադրումը Հիւսիսային Սիրիայում: Ինչ վերաբերում է Արմանիի (Արմիի) Հալէպի հետ նոյնացնելուն՝ ապա այն եւս չի դիմանում քննութեան. էբլայական բնագրերը Արմիից անկախ յիշատակում են Հալէպը՝ Խալաբի ձեւով. այն նոյն կերպ յիշում է նաեւ Մարիի (Միջագետքի քաղաք-պետութիւններից) արխիւներից գտնուած բնագրերում⁽⁴⁸⁾:

էբլայի բնագրերից մէկն Արմին յիշատակում է Sa-Ml + ŠIT Ax(?)^{ki}-ից եւ Du-lu քաղաքից յետոյ⁽⁴⁹⁾: Sa-Ml + ŠIT Ax^{ki}-ն ընթերցւում է նաեւ Sa-x^{ki}, Sa-za^{ki} եւ հանդիսացել է էբլայի կենտրոնի անուանումը: Du-lu քաղաքը սովորաբար յիշւում է Ուրշուից⁽⁵⁰⁾ յետոյ եւ Իրիթումից⁽⁵¹⁾ ու Խառանից⁽⁵²⁾ առաջ⁽⁵³⁾: Այսինքն՝ այդ քաղաքը գտնուել է Ուրշուի եւ Խառանի շրջանում: Էբլա-Ուրշուի եւ Խառանի շրջան - Արմի յաջորդականութիւնը յուշում է, որ վերջինս պէտք է որ գտնուէր առաջին երկու բնակավայրերը կապող գծի ուղղութեան վրայ, այն է՝ Եփրատի Հայկական Տաւրոսով անցման շրջանում կամ յարակից տարածքներում: Յիշենք, որ այս տարածքը համապատասխանում է աքաղական աղբիւրների Բարձրաւանդակին (Սուբարտուից հիւսիս), եւ հենց այս տարածքում՝ Դիարբեքիւրի մօտ է Նարամ-Սուէնը կանգնեցրել յաղթանակի յուշակոթողը: Այդ շրջանում է տեղադրւում նաեւ Ուլլիվանդայի հարեւանութեամբ յիշուած Արմանա երկիրը (Ք.ա. 13-րդ դար):

Մէկ այլ բնագրում⁽⁵⁴⁾ յիշւում են Արմիի երկու բնակիչ, որոնցից մէկն անուանուած է Հայայի միջնորդ (լիագոր): Այնուհետեւ, նոյն բնագրում յիշատակւում է Ազի տեղանունը (կամ գուցէ ցեղանունը): Վերջինս ակնյայտօրէն յիշեցնում է խեթական աղբիւրների Ազի երկրանունը (հմտ. հայկական Ազորդի հետ), որի կենտրոնը գտնուել է Մեծ հայքի Տայք նահանգի տարածքում, ժամանակակից Թորթում գետի աւազանում⁽⁵⁵⁾: Մի ուրիշ բնագրում Հայա անունը կապւում է Hutimu տեղանունի հետ, որը յիշատակւում է Զաբարում, Ութիգա, Ուրշու (Հիւս. Սիրիա), Իրիթում, Խառան (Հիւս. Միջագետք) եւ Թիշում քաղաքներից յետոյ⁽⁵⁶⁾: Զի բացառւում, որ այս Խութիմուի անունը պահպանուած լինի Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Խոյթ գաւառի անուան մէջ, որն այժմ յայտնի է Խութ ձեւով⁽⁵⁷⁾:

Այսպիսով, մի կողմից Արմիի յիշատակումն Ազիից առաջ, միւս կողմից Արմիի կապուելը Խութիմուի հետ Հայա ցեղանուն

(յատուկ անուան) միջոցով, ինչպէս նաեւ վերը բերուած համադրումներն աներկբայելի կերպով վկայում են, որ էջլայի բնագրերում հանդիպող Արմի երկրանունը վերաբերել է Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքին:

ԱՐՄԱՆԻ-ԱՐՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԱՆ ՅԵՏԱԳԱՅ ԹԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Ք.ա. 24-23-րդ դարերից յետոյ Արմանի-Արմի երկրանունը յիշատակուած ենք գտնում Ք.ա. 3-2-րդ հազարամեակների սահմանագծով թուագրուող Աշուրից գտնուած մի երկլեզուեան արձանագրութեան մէջ՝ Ուր/ա/մէ ձեւով⁽⁵⁸⁾: Արձանագրութիւնը, սակայն, տեղադրութեան վերաբերեալ տուեալներ չի հաղորդում:

Առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի Սարգոն Աշուրացու (Ք.ա. 1980-1948 թթ., ըստ Ադոնցի) մի արձանագրութիւն, որում թուարկում է Աշուրի վեց նահանգ: Զուպրեան Մարի, Ռիպագում, Տիգրիսի կամ Աշուրի մարզ, Առափսա մինչեւ Լուբդի, Լուլուբի եւ Սիմեսեան Արմանի⁽⁵⁹⁾: Մարին եփրատի միջին հոսանքի նշանաւոր քաղաքներից է, գտնուել է Սիրիայի ու Իրաքի այսօրուայ սահմանի եւ եփրատի հատման շրջանում: Զուպրին (Շուբրիա կամ Շուբարտու) գտնուել է Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմուտքում կամ հիւսիսային Միջագետքում, եւ Մարիի «Զուպրիան» կոչուելը, հաւանաբար, ցոյց է տուել այդ մարզի տարածուածութիւնը հիւսիս: Ռիպագումը եւս գտնուել է եփրատի վրայ, Մարիից հարաւ, ժամանակակից Բաղդադի մօտ: Աշուրը կառուցուած է եղել Տիգրիսի վրայ, վերջինիս Փոքր Զաբի հետ խառնուելու վայրից քիչ հիւսիս: Առափսան տեղադրում է ժամանակակից Քերքուքի մարզում (Իրաք), իսկ Լուբդին ասուրական պետութեան սահմանային ամրոց է, որը գտնուել է Տիգրիսից արեւելք՝ Ասորեստանի հարաւում⁽⁶⁰⁾: Այս վերջին մարզն ընդգրկել է պետութեան հարաւ-արեւելեան շրջանները: Լուլուբին տեղադրում է Ադէմ եւ Փոքր Զաբ գետերի վերին հոսանքում՝ Առափսայի ու Ուրմիա լճի միջեւ: Սիմեսին տեղադրում է Վանայ լճից հարաւ-արեւելք⁽⁶¹⁾: «Սիմեսեան Արմանի» տեղանունը, թերեւս, նշանակում է Արմանիի տարածուածութիւնը մինչեւ Սիմեսի (հմտ. Զուպրիան Մարի) կամ, գուցէ, ցոյց է տալիս Արմանի երկրի Սիմեսիին հարեւան մի շրջան, որը տուեալ ժամանակաշրջանում մտել է ասուրական պետութեան կազմի մէջ: Թրուարկուած մարզերն, ինչպէս տեսնում ենք, ունեն տրամաբանական յաջորդականութիւն՝ հիւսիս-արեւմուտքից ժամ-սլաքի հակառակ ուղղութեամբ դէպի հիւսիս-արեւելք: Այսպիսով, Սարգոն Աշուրացու

ցու յիշատակած Արմանին պէտք է տեղադրել Հայկական Լեոնաշ-խարհի հարաւ-արեւելեան շրջանում՝ Վան եւ Ուրմիա լճերի միջեւ եւ դրանից հարաւ:

Աղադ-Ներարի Ա-ի (Ք.ա. 1307-1275 թթ.) եւ Բաբելոնի արքայի միջեւ կնքուած դաշնագրում երկու թագաւորութիւնների սահմանին նշուած է Արման-Ակարսալի տեղանունը⁽⁶²⁾: Աշուրի եւ Բաբելոնի միջեւ Արման տեղանունան յայտնուելը կամ պատահական նրմանութիւն է Հայկական Լեոնաշխարհի Արմանիի հետ կամ լեոնաշխարհի բնակչութեան տարաբնակեցման արդիւնք է⁽⁶³⁾:

Խեթական արքայ Թուդիսալիաս Դ-ի յիշատակած Արմանա երկրի մասին արդէն խօսել ենք: Արմանի-Արմի երկրանունան հետ պէտք է կապել նաեւ Խեթական աղբիւրների Արմատանա⁽⁶⁴⁾ եւ Թեգարամա⁽⁶⁵⁾ տեղանունները: Երկուսն էլ յիշատակուած են Հայկական Լեոնաշխարհի արեւմուտքում, իսկ Թեգարամա (Թոգարմա) — Թորգոմա երկրանունը Աստուածաշնչի մեկնիչներն ու հայ մատենագիրները համարել են Հայաստանի հնագոյն անուանումներից մէկը⁽⁶⁶⁾:

Գալով ասուրա-բաբելական եւ Վանի թագաւորութեան սկզբընաղբիւրներին՝ տեսնում ենք, որ դրանցում պահպանուել են բազմաթիւ տեղանուններ, որոնք կարելի է կապել Արմանի-Արմի երկրանունան հետ:

Թիգլաթպալասար Ա-ն (Ք.ա. 1115-1077 թթ.) Հայկական Լեոնաշխարհի արեւմուտքում բազմիցս յիշատակուած է ուրումացիներին (= Ուրումա երկրի բնակիչներին)⁽⁶⁷⁾, Արամու երկիրը, որի ճանապարհին էր գտնուում Շուբրիա երկիրը⁽⁶⁸⁾, ինչպէս նաեւ Արումա լեոնանունն⁽⁶⁹⁾ ու Ուրումի ծառատեսակը⁽⁷⁰⁾: Աշուրնաժիլապալ Բ-ն (Ք.ա. 884-859 թթ.) Շուբրիա եւ Նիրզուն երկրներից յետոյ եւ Նայիրիից առաջ յիշում է ներքին Ուրումու երկիրը⁽⁷¹⁾, եւ Նայիրիի հարեւանութեամբ յիշատակում Արումու երկրանունը⁽⁷²⁾:

Վանի թագաւորութեան գրաւոր յուշարձաններում պահպանուած Ուրմէ եւ Արմէ տեղանունները գտնուել են Հայկական Տաւրոսի շրջանում⁽⁷³⁾:

Սալմանասար Գ-ն (Ք.ա. 859-824 թթ.), իսկ աւելի քան մէկ դար անց նաեւ Սարգոն Բ-ն (Ք.ա. 722-705 թթ.) յիշատակում են Արամալի (Արմարիլի) երկրանունը՝ Վանայ լճից Արեւելք տարածուող շրջանում⁽⁷⁴⁾: Այս տեղանունը կարելի է նոյնացնել Սարգոն Աշուրացու արձանագրութեամբ պահպանուած (Սիմեսեան) Արմանիի հետ, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ Նարամ-Սուէնի դէմ պատերազմած Արամ(է) երկրի անունան հետ, որին կ'անդրադառնանք յետագայում այլ առիթով:

Միեւնոյն «ար/ա/մ» հիմքն ունեցող եւ վանայ լճի արեւելեան եւ արեւմտեան շրջաններում գտնուած այս տեղանունների միջեւ կապող օղակ է հանդիսանում Ադադ-Ներարի Բ-ի (Ք.ա. 810-782 թթ.) յիշատակած Արիմէ երկրանունը՝ Քաշիարի լեռների եւ յարակից շրջաններում⁽⁷⁵⁾, ուստի եւ միանգամայն օրինաչափ պէտք է համարել վ. Պաշատրեանի տեսակէտը Արմանի երկրի տարածքային ընդգրկման վերաբերեալ⁽⁷⁶⁾։

Եւ վերջապէս Բեհեսթունի արձանագրութեան մէջ յիշատակուող երկրանունը⁽⁷⁷⁾, որն, աներկբայելի կերպով վերաբերում է ողջ Հայաստանին։

Բացի վերը բերուածներից՝ կարելի է ցոյց տալ Արմանի-Արմի երկրանունան հետ կապուող այլ տեղանուններ եւս, որոնց կ'անդրադառնանք այլ առիթով։

Ինչպէս տեսանք, Ք.ա. 24-6-րդ դարերում երկու տասնեակից աւելի անգամ յիշատակուող «ար/ա/մ» հիմքով տեղանունները խմբաւորում են Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւային եւ արեւմտեան սահմանների լայնութեամբ, այսինքն՝ այն տարածքներում, որոնց լեռնաշխարհի հետ առնչուելիս առաջին հերթին հանդիպել են մեզ հասած յիշատակութիւնների հեղինակները։ Փաստերի նման առատութեան պայմաններում չի կարելի ընդհանրութիւն չտեսնել բոլոր օտարագրիների (բացառութեամբ վրացիներից ու քրդերից) կողմից Հայաստանի տեղանունների միջեւ։ Բացի այդ՝ միջագետքեան սկզբնաղբիւրներում Հայաստանը, սովորաբար, հանդէս է եկել մէկ հաւաքական անուամբ՝ Վերին երկիր, Նայիրի, Ուրարտու։ Հաշուի առնելով այդ հանգամանքը՝ կարելի է կարծել, որ լեռնաշխարհի հարաւ արեւելքում եւ հարաւ-արեւմուտքում վկայուած Արմանի անունը եւս տրուել է ողջ Հայկական Լեռնաշխարհին։ Աւելորդ չէ նշել նաեւ, որ ցայսօր սեմական աքաղաղիների յետնորդները համարուող արարները հայերին կոչում են արմանի։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ի մի բերելով ողջ վերը ասուածը՝ կարելի է կատարել հետեւեալ եզրայանգումները․

ա. Միջագետքեան սկզբնաղբիւրների քննութիւնը թոյլ չի տալիս Արմանին տեղադրել Հիւսիսային Սիրիայում, իսկ էբլայական բնագրերում Հալէպի յիշատակումը Ha-la-bi ձեւով ի սպառ անհիմն է դարձնում Արմանի-Արմիի Հալէպի հետ նոյնացման փորձերը։

բ. Սարգոն Աքաղացու մասին պատմող նոր-ասորական բնագրի Արմանին կարող է նոյնացուել Ադադ-Ներարի Ա-ի յիշատակած

սահմանային (Աշուր-Բաբելոն) Արման-Ակարսալի տեղանունն հետ, (եթէ Սարգոնը Լուլուբիից ուղիղ գծով է վերադարձել Աքադ), որը ուղղակի կապ չունի Հայկական Լեռնաշխարհի հետ կամ Սարգոն Աշուրացու յիշած Սիմեսեան Արմանիի հետ (եթէ Սարգոն Աքադացին շարունակել է արչաւանքը Լուլուբիից հիւսիս-արեւմուտք, ուր կարող էր մտնել Արմանի եւ յետոյ միայն վերադառնալ Աքադ), որը տեղադրուում է Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերի միջեւ եւ դրանից հարաւ ընկած շրջանում:

գ. Նարամ-Սուէնի մասին պատմող Ուրի արձանագրութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս Արմանին տեղադրելու Սուբարտուից (Հիւսիսային Միջագետք) հիւսիս գտնուող Բարձրաւանդակում՝ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմուտքում (չի բացառուում, որ «Բարձրաւանդակ» ընդհանրական անուամբ կոչուած լինէր ողջ Հայկական Լեռնաշխարհը):

դ. Նարամ-Սուէնի մասին պատմող խեթերէն «Նարամ-Սուէնն ու իր թշնամիները» կոչուող բնագրում յիշուող հիւսիսային երկրներէի դաշնակցութեան ընդհանուր տարածքը ձգուել է Ուրմիա լճի աւազանից մինչեւ Ամանոս եւ Խաթթի, ուր եւ գտնուել է նոյն դաշնակցութեան անդամ Արմանին:

ե. Այն հանգամանքը, որ Նարամ-Սուէնը հիւսիսում եւ հիւսիս-արեւմուտքում իր դէմ ելած բազմաթիւ երկրներէ մէջ առանձնացնում է Արմանին եւ Էբլան, մտածել է տալիս, որ այս երկու երկրներն եղել են նշուած տարածքներէ գերտէրութիւնները:

զ. Արմիի մասին էբլայական բնագրերի հաղորդած տուեալներէ հիման վրայ այն տեղադրուում է Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմուտքում, այսինքն՝ Լեռնաշխարհի Էբլային ամենամօտ գտնուող շրջանում:

է. Ք.ա. 24-6-րդ դարերում Հայաստանի հարաւային եւ արեւմրտեան սահմանների լայնութեամբ յիշատակուում են, «ար/ա/մ» հիմքով քսանից աւելի տեղանուն: Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ միջագետքեան գրաւոր աւանդութեան մէջ, սովորաբար, Հայկական Լեռնաշխարհը հանդէս է գալիս մէկ հաւաքական անուամբ (Վերին երկիր, Նայիրի, Ուրարտու), իսկ Արմանին վկայուած է Լեռնաշխարհի երկու (հարաւ-արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան) շրջաններում, կարելի է եզրակացնել, որ Արմանին եւս ողջ Լեռնաշխարհին տրուած անուանում է:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Շարքումբէն» նշանակում է «յիրաւի նշմարիտ արֆայ»: Այն, հաւանաբար, տիտղոս է, ստացուած՝ գահ բարձրանալուց յետոյ: Ըստ աւանդութեան՝ նախֆան գահ բարձրանալը նա աշգեպան է եղել: Sbu՝ *Istoriya Drévnévé Vos-toka*, T. I. *Mésopotamya*, Moskva, 1983, s. 234:
2. Էրլան գտնուում է Հիւսիսային Սիրիայում, Հալէպից 75 կմ. հարաւ-արեւմուտք: 1974-1975 թթ. Իտալական հնագիտական արշաւախմբին յաջողութեց բացել Էրլան (Թել-Մարտիխ հնավայր), որտեղից գտնուեց շուրջ 17 հազար քնագիր: Sbu՝ *Drévnnyaya Ebla*, Moskva, 1985, s. 318: Այսուհետեւ՝ DE:
3. Նարամ-Սուէնի աֆղեքեմ արձանագրութիւններում երկիրը կոչւում է Արմանում, որի վերջին «ում»ը շումերա-աֆղական մասնիկ է (հմմտ. Կուսիում, Ուրբիում, Լուլուրում եւայլն): Խեքեքեմ քնագիրը պահպանել է Արմանի ձեւը, որը եւ մեզ կ'օգտագործենք այս յօդուածում:
4. Զ. Գ. Գարանֆիլեան, «Նարամ-Սին եւ իր թշնամիները ըստ հատեան քնագրի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Ե. տարի, Վիեննա, 1929, էջ 287-288:
5. A. Kifishin, «Guéographichéskiyé Vazsréniya Drévnikh Shumerov Pri Patési Goodéya (2162-2137 gg. Do N. E.)», *Paléstinskii Sbornik*, vip. 13, 1965, s. 64-65. Ե. Քասունի, *Նախահայկական Հայաստան*, Պէյրուք, 1950, էջ 28-20:
6. Ն. Ադոնց, *Հայաստանի Պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 26: Մ. Ա. Գալուֆեան, *Արմէն եւ Հայ Անուանների Մագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրուք, 1973, էջ 7-12: Այսուհետեւ՝ Գալուֆեան, *Հայ եւ Արմէն*: Լ. Ա. Բարսեղեան, «Հնագոյն ցեղային միութիւնը Հայաստանում», *Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ 1, Երեւան, 1962, էջ 88:
7. Քասունի, էջ 28: Գալուֆեան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 16-17:
8. Viach. Vs. Ivanov, «Viédélényé raznikh khronologuicheskikh sloyé v drévní armiyanskoy i probléma pervonachalnoy structuri teksta guimna Va/kh/aknu», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, թիւ 4, Երեւան, 1983, էջ 30-33: Այսուհետեւ՝ ՊՐՀ:
9. Նշուած հեղինակների աշխատութիւնների ողութեմէն թարգմանութիւններն ամփոփուած են *Drévnnyaya Ebla* ժողովածուում:
10. Լ. Ա. Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ ARMANI, ARME եւ URME երկրների մասին», *ՊՐՀ*, թիւ 2, Երեւան, 1964, էջ 324: Այսուհետեւ՝ Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ»: Գարանֆիլեան, էջ 287-288: Գալուֆեան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 13-14:
11. Գարանֆիլեան, էջ 287-288:
12. Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ», էջ 324-325:
13. Ուսումնասիրութեան հեղինակն է Վարդուի Քալանթար Նալբանդեանը, որի աշխատութիւնը չունենալով ձեռքի տակ՝ հիմնուում ենք Ալպոյանեանի հաղորդման վրայ: Sbu՝ Ա. Ալպոյանեան, *Պատմական Հայաստանի Սահմանները*, Գահիրէ, 1950, էջ 9:
14. Ադոնց, էջ 26-27:
15. Քասունի, էջ 28-29:
16. Sbu՝ Ալպոյանեան, էջ 9: Նաեւ՝ ներդիր քարտէսը:
17. Զ. Ժամկոչեան, *Հայաստանը Նախնադարեան Համայնական Հասարակութեան եւ Ստրկատիրութեան Շրջանում*, Երեւան, 1961, էջ 116-120:
18. Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ», էջ 324-328:
19. Kifishin, s. 65.

20. V. Khachatryan, *Vostochniyé Provintzi Khetzkoy Imperii*, Erevan, 1971, s. 106-107.
21. Գավուֆեհան, էջ 7-32: Տես նաև Մ. Ս. Գավուֆեհան, *Հայ Ժողովրդի Մազուլը*, Մոնթրեալ, 1982, էջ 33-43:
22. Ռաֆայել Իշխանեանի ուսումնասիրությունների ամփոփումին համար տես նրա *Հայ Ժողովրդի Մազան ու Հնագույն Պատմության Հարցեր*, Երևան, 1988, էջ 42-47: Տես նաև *Բնիկ Հայերէն Բառեր եւ Հնագույն Փոխառութիւններ*, Երևան, 1989, էջ 56-57: Այս բնութագրումը աշխատությունները տուեալ հարցին նուիրում ուսումնասիրությունների ողջ ցանկը չեն կազմում:
23. DE, s. 284-285 (Փ. Գարեկիի յօդուածը):
24. Գարանֆիլեան, էջ 287-288. Kifishin, s. 105:
25. Տես՝ նոյն, էջ 64-65, Ե. Քասունի, էջ 29:
26. Գավուֆեհան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 32. Kifishin, s. 64:
27. Այս տեղանունը ենթադրեալ ընթերցումը վերցրել ենք Ադոնցից, որը վկայակոչում է. Ֆորեբի, Բ. Հրոզնու եւ Ա. Սէյսի ուսումնասիրությունները: Տես՝ Ադոնց, էջ 26-27:
28. Khachatryan, s. 104-107.
29. I. M. Diyakonov, «Assyro-Vavilonskiy Istochniki po istorii Urartu», *Vestnik Drevnei Istorii*, 1951, 2-4, p. 26, 42, 43, այսուհետեւ՝ AVIU.
30. G. A. Melikishvili, *Urartskiyé Klinoobrazniyé Nadpisi*, Moskva, 1960, s. 150-151, 445.
31. Բարսեղեան, «Հնագոյն», էջ 87-90:
32. Հստ մեզ հասած աղբիւրների՝ Սարգոն Ա. ֆաղագին արշաւելով հասել է Փոքր Ասիայի խորքում գտնուող այդ քաղաքը: Տես՝ *Istoriya Drévnévo*, s. 238-239:
33. Գարանֆիլեան, էջ 285-286. Գավուֆեհան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 15-16:
34. AVIU, p. 46 (178). Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Հստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 62. Թ. Խ. Յակոբեան. Ստ. Տ. Մելիք-Բախչեան, եւ Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, հտ. 1, Երևան, 1986, էջ 282:
35. Գարանֆիլեան, էջ 286-287:
36. *Istoriya Drévnévo*, c. 246.
37. AVIU, p. 28 (174), 35, 49(6), ծանօթ. 13: *Հայ Ժողովրդի Պատմության Քրեատումատիւ*, Երևան, 1981, էջ 26-27, 34, 43-44, 61, 68:
38. Այս տեղանունը յիշատակում է Շամշի-Ադադ Ա-ի (Ք.ա. 1813-1781 թթ.), Համմուրայիի (Ք.ա. 1792-1750 թթ.) եւ Ադադ-Ներար Ա-ի (Ք.ա. 1307-1275 թթ.) արձանագրություններում:
39. AVIU, p. 1. ծանօթ. 11:
40. Յակոբեան եւ այլք, հտ. 2, Երևան, 1988, էջ 499:
41. Գ. Բ. Զատուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն — Նախադրային Ժամանակաշրջան*, Երևան, 1987, էջ 335, 337:
42. Khachatryan, s. 105.
43. Գավուֆեհան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 16-17. Քասունի, էջ 28:
44. Գավուֆեհան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 18, 29-31:
45. DE, s. 320 (Դիակաւնովի յօդուածը):
46. DE, s. 285 (Փ. Գարեկիի յօդուածը):
47. Ivanov, s. 32.
48. DE, s. 286 (Փ. Գարեկիի յօդուածը):
49. Նոյն, էջ 286-287:

50. նոյնացում է ժամանակակից Ուրֆայի հետ:
51. Մարիի քնագրերում՝ Ir-ri-id, խեթական աղբյուրներում՝ Ir-ri-ta/e, Ալալա-
խի եւ միջինասորական քնագրերում՝ Ir-ri-di: Տեղադրում է Կարֆեմիշի
մոտ, եփրատից արեւելք. տես՝ DE, s. 283:
52. Հիւսիսային Միջագետքի նշանաւոր քաղաքներից մէկն է:
53. DE, s. 286:
54. Ivanov, s. 31-32:
55. Khachatryan, s. 128-139:
56. Ivanov, s. 32-33:
57. Երեմեան, էջ 55:
58. Ivanov, s. 30-31:
59. Աղոնց, էջ 26:
60. Աղոնցը Լուրդին տեղադրում է յետագայ Արզանենի (Աղ ձնիք)
տարածքում: Աւելի հաւանական է թւում այդ տեղանունն նոյն-
նացումը Ասորեստանի հարաւային սահմանային նոյնանուն ամ-
րոցի անունն հետ, տես՝ AVIU, թ. 1, ծան. 7:
61. Սիմեի անունով կիրճ է յայտնի Սալմանասար Գ-ի եւ Երկիր՝ Աշուր-
նաժիրպալ Բ-ն: Տես՝ Աղոնց, նոյն տեղում: AVIU, թ. 23 (1, 54):
62. Աղոնց, էջ 27:
63. Ք. ա. 3-րդ հազարամեակում յայտնի են Հայկական լեռնաշխարհից
կատարուած գաղթեր Հիւսիսային Կովկաս, Կիլիկիա, Սիրիա,
Պաղեստին եւ այլուր: Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Երեւան,
1971, էջ 139-140:
64. Khachatryan, s. 90-91:
65. Նոյն, էջ 94-96:
66. Ժամկոչեան Հ., էջ 120-123:
67. AVIU, թ. 10 (2, 89), 11, 12, 13, 18: ՀժՊՔ (Քրեատոմատիա), էջ
21:
68. AVIU, թ. 18:
69. AVIU, թ. 10 (2, 63), 10 (3, 73):
70. AVIU, թ. 10 (4, 43):
71. AVIU, թ. 23 (2, 2):
72. AVIU, թ. 26 (ob., 36):
73. Արմէի մասին տես՝ N. V. Arutunian, *Toponomika Urartu*, Erevan,
1985, s. 39: Ուրմէի մասին տես՝ նոյն, էջ 210-211:
74. AVIU, թ. 27 (2, 54), 46 (116) ծան. 16, 49 (269) ծան. 64: Հմմտ.
ՀժՊՔ (Քրեատոմատիա), էջ 31-32, 34:
75. Arutunian, s. 35-36:
76. Khachaterian, s. 106:
77. Գ. Նալբանդեան, *Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունեան Արձանագրու-
թիւնը*, Երեւան, 1964, էջ 8 եւ 14-15:

Ա. Մ.

**THE ARMANI-ARMI COUNTRY
ACCORDING TO THE ACCADIAN AND EBLAYAN SOURCES
(A geo-historical survey)**

(SUMMARY)

ARTAK MOVSISIAN

Making an abundant use of the givens of both ancient and modern historiography, The Assyrian, Accadian, Hittite and other mesopotamian inscriptions, and the new findings from the Ebla excavations in Syria, the author tries to locate Armani/Armi one of the components of Ancient Armenia, prior to the creation of Urartu, the country of Ararat. At the end of his lengthy and meticulous study of the givens and new findings and an overwhelming analysis, Movsisian concludes that as Upper Country, Nayiri and Urartu were collective names given to the Armenian Tableland, so also Armani/Armi was for the south-eastern and south-western sections of the same geographical regions presented both the country Armenia, and its people, the Armenians.